

100. YILINDA II. MEŞRUTİYET'İN ENTELEKTÜEL MİRASI

Mustafa GÜNDÜZ*

Özet

1908'de II. Meşrutiyet'in ilanı Türk siyasî, sosyal ve kültürel hayatının en önemli olaylarından biridir ve bir devrim olarak adlandırılır. Bu tarihten sonra toplum ve devletin hayatı farklı bir vadiye seyretmiş, modernleşme yolunda önemli bir mesafe kat edilmiştir. Devlet idaresindeki köklü değişimlerin yanında basın, ordu, eğitim, sağlık ve iletişim mekanizmalarında köklü değişimler başlamıştır. Bu değişimler modern Türkiye Cumhuriyeti'nin altyapısını oluşturmuştur. Bu güne kadar II. Meşrutiyet üzerine farklı kanatlarda araştırmalar yapılmasına karşın, dönemi bütün yönleriyle kapsayan araştırmaların azlığı aşîkârdır. Bu yazıda II. Meşrutiyet'i farklı yönleriyle anlayabilmek için konu üzerine yapılmış akademik çalışmalara bir bütün olarak değinilecektir. Araştırma literatür tarama yöntemini kullanmıştır.

Anahtar Sözcükler: Son dönem Osmanlı, II. Meşrutiyet, Cumhuriyet, siyaset, ekonomi, eğitim, modernleşme, entelektüel miras

II. Meşrutiyet ve Önemi

2008 yılı itibariyle yüzüncü yıldönümü yaşanan II. Meşrutiyet, Türk devlet ve toplum hayatına getirdiği yenilikler dikkate alındığında gerektiği kadar dikkate alınmadığı, değerlendirme mevzuu edilmediği görülmüştür. Elbette bunun siyasî, tarihî, kültürel ve güncel sebepleri var. Oysa II. Meşrutiyet, ilan edildiği sıralar Osmanlı aydınları tarafından biraz da Fransız inkılâbına atıfla 'Türk inkılâb-ı kebiri' olarak tavsif edilmiş ve önemsenmişti. İnkılâbın temel umdeleri olarak da 'hürriyet(liberté), müsavât(égalité), kardeşlik(fraternité) ve adâlet' ulvileştirilmişti. Bunlar içinde 'adâlet' Fransız inkılâbında olmayan Türk inkılâbının hususî yönüydü.

II. Meşrutiyet dönemi, 10 Temmuz 1908'de Kanun-ı Esasî(Anayasa)'nin yeniden yürürlüğe konması ile başlayan ve bitiş tarihi hakkında ihtilaflar olan, çok yönlü ve derinlikli bir süreçtir. 1908'den Cumhuriyet'in ilanına kadar olan zamanı kapsar. Ancak bu siyasî bir belirlemedir. II. Meşrutiyet'in -özellikle toplumsal ve kültürel olayları bakımından- başlangıcı ve bitiş hakkında kesin tarih verilememektedir. Ancak II. Meşrutiyet'e anlam ve önemini veren kültürel ve toplumsal olayların çeşitliliği, fikri ifade özgürlüğü 1908'de 'Hürriyetin İlanı'yla başlayıp I. Dünya Savaşı sonlarına kadar sürmüştür. Buna karşın son dönem Türk siyaseti üzerinde yaptığı çalışmalarla etkili olan ve önemsenen Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*'nde Jön Türk dönemini 1908'de başlatıp, çok partili hayata geçişe kadar devam ettirir ve bu arada meydana gelenleri 1908'in devamı sayar. II. Meşrutiyet üzerine akademik alan-

* Yrd. Doç. Dr.; Fırat Üniversitesi, Eğitim Fakültesi.

da ilk çalışmaları başlatan Tunaya, *Anıme Hukukumuz Bakımından İkinci Meşrutiyetin Fikir Cereyanları*'nda II. Meşrutiyet'in başlangıç ve bitiş tarihleri hakkında geniş bir bibliyografya sunarken kesin bir tarih belirtmez. Dönemin bitiş tarihi konusuna Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*'nde Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve İttihat ve Terakki*'de, Mohammed, Sadıq da *Türkiye'de II. Meşrutiyet Devrinde Fikir Cereyanları*'nda değinir ancak kesin tarihler verilmez. Bu çalışmalar az ilerde değinileceği üzere dönem hakkında tafsilatlı ilk akademik araştırmalardır.

II. Meşrutiyet, derununda hıfzettiği tecrübeler, Türk sosyal, siyasî, kültür, bilim, sanat ve edebiyat dünyasına getirdikleriyle Osmanlı Devleti'nin 'en uzun on yılı' olarak görülebilir. Zira dönemin sonunda devlet çökmüş, çok uluslu, çok kültürlü bir devlet yerine ulus-devlet esasına dayalı modern bir devlet inşâ olmuştur. Elbette bu bir inşa sürecidir ve mirası Osmanlı'dır. Osmanlı Devletinin Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ne dönüşümü sürecinin bütün sancıları, tartışmaları, değişim ve dönüşüm projeleri II. Meşrutiyet döneminin ürünüdür. Bu dönemde, devlet ve toplumun içinde bulunduğu bunalıma ve çöküşe giden sürece çözüm üretmek ve temel gaye olarak devleti kurtarmak için; "mazi, hal ve istikbale ait bütün sualler 1908'de fiilen sorulmuş ve cevapları aranmıştır. Bu arayışlar, siyasî personeli ve müesseseleri besleyen siyasî tefekkür cereyanları halinde gözükmemekte ve başta hükümet ve parlamento olmak üzere muhtelif siyasî teşekküller (cemiyet ve fırkalar) tahakkuk ettirilme istenmektedir. Bütün bu arayış ve buluşlar(...) bu gün tarih diyemeyeceğimiz hâla yaşayan ve devam eden bir oluş halinde belirmektedir"(Tunaya, 1948: II). Bu dönüşümün Türk siyasî ve sosyal hayatındaki ehemmiyetini ifade için dönem üzerine farklı açılardan çalışma yapan araştırmacılarca klişeleşmiş tanımlar geliştirilmiştir: Tunaya, II. Meşrutiyet'i *Hürriyet'in İlanı*'nda "Türk siyasî ve devlet hayatı için elzem hayatîyet unsurlarının araştırıldığı bir laboratuvar," olarak tanımlar. Hilmi Ziya Ülken *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*'nde bu dönemi, "fikir anarşisi manzarası", Sina Akşin *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*'de, siyaset ve demokratik temayüller bakımından "Türk tarihinin su kesim çizgisi", Ahmet Turan Alkan *Ordu ve Siyaset*'te, "konsanre Cumhuriyet tarihi", Aykut Kansu *1908 Devrimi*'nde "sonun başlangıcı" şeklinde tanımlamıştır. II. Meşrutiyet yayın hayatının önde gelen ismi Tüccarzâde İbrahim Hilmi(Çığıracan) bu sürece, "Cumhuriyet dönemi kültür hayatı, II. Meşrutiyet'e düşülen bir dipnottur" der. Mümtaz Turhan *Batılılaşmanın Neresindeyiz?* diye sorarken, "bu gün kabul edilmiş hiçbir unsur yoktur ki o vakit (II. Meşrutiyet'te) üzerinde konuşulmamış, yazılmamış ve münakaşa edilmemiş olsun" diyerek, dönemin Türk tarihinde ne kadar önemli bir yeri olduğuna işaret eder. Kurtuluş Kayalı da, *Türk Düşünce Dünyası'nın Bunalımı*'nda aydınlar tarafından "Türk tarihinin en önemli farklılaşma/dönüşüm noktası olarak 1923 değıl, 1908 tarihinin görüldüğünü" belirtir. Listeyi uzatmak mümkün, ancak bu kadarı bir fikir verebilmesi açısından yeterli görülebilir.

Buradan hareketle, II. Meşrutiyet'in imparatorluğun yıkılış serüveninin son aşaması ile yeni kurulan devletin oluşum sürecinde 'çok fonksiyonlu' bir köprü görevini üstlendiği görülmektedir. II. Meşrutiyet, devraldığı miras ve bu mirasın işlenmesiyle kendinden sonraki döneme sağlıklı bir geçişe imkân vermesi yönüyle kritik öneme sahipliği yanında, asıl önemini o günlerde başlayan birçok problemin bu günlere kadar gelmiş olmasından ve hâla canlılığını korumasından almaktadır. Bu gün hâlâ II. Meşrutiyet içimizde yaşamaktadır. II. Meşrutiyet'in siyasî olayları ve fikir hareketleri üzerine yapılan araştırmalarda 'günümüze tevarüs eden meseleler' başlığında listelerin yapıldığı görülür. II. Meşrutiyet ile hız kazanan toplumsal ve kültürel değış-

me Cumhuriyet Türkiye'sinin siyasî ve sosyolojik zeminini belirlemiştir. Öyle ki bu dönemde, tartışılan konuların büyük çoğunluğu Cumhuriyetin ilanıyla birlikte hayata geçirilme imkânı bulmuştur. Batıcıların önemli yayın organı ve pek çok Cumhuriyet elitine, kültür ve medeniyet rehberliği yapmış olan *İctihad*'ın bir ara kapatılmasına da sebep olan ve *Pek Uyanık Bir Uykü* makalesi, pek çok kişi tarafından Cumhuriyet İnkılablarının karikatürize planı sayılır. Gerçekten de böyle kabul edilebilir.

II. Meşrutiyet'in önemsenmesinin ardında duran somut gerçekliklerin başında basın, siyaset ve sosyal hayatta yaşanan ilkler ve dönüşümlerdir. Bernard Lewis'a göre "II. Meşrutiyet'i kültür ve düşünce platformunda çok daha gerilerden hazırlayan Jön Türk devriminin en ilginç ve en önemli yanı, entelektüel ve kültürel hayatındadır". II. Meşrutiyet'i diğer dönemlerden ve devrimlerden ayrıcalıklı kılan da, II. Abdülhamid döneminin eğitim, basın, dil ve kültür alanındaki birikimiyle ortaya çıkan fikir hareketleri ve bunların yaygınlaştırılmasıdır. Kemal H. Karpat'ın *İslâm'ın Siyasallaşması* ve François Georgeon'un *Sultan Abdülhamid*'inde sıklıkla hatta temel tez olarak vurguladıkları gibi, eğer II. Abdülhamid döneminde yaygın bir eğitim reformu ve basın inkılabı sağlanmasaydı, 1908 devriminin başarıya ulaşmasından ve sonrasında yaşanan olumlu gelişmelerden söz etmek hayli güçtü. Eğer II. Meşrutiyet döneminde âdeta 'bir basın anarşisinden', patlamasından ve modern eğitime geçişten söz ediliyorsa, bu durum varlığını öncelikle II. Abdülhamid döneminde oluşturulan alt yapıya borçludur. Elbette gerek siyasî gerekse askerî alanda Türkiye'nin ve Ortadoğu'nun kaderi haline gelen asker-siyaset ilişkileri, darbeler, din-devlet ayrılığı/ayrılmazlığı, sorunlu demokrasi gibi meselelerin kökeninde de II. Abdülhamid siyaseti ve II. Meşrutiyet tecrübeleri yatmaktadır.

II. Meşrutiyet'i İkincil Kaynaklardan ve Araştırmalardan Okumak

Çeşitli yönleriyle önemsenen II. Meşrutiyet'i okumaya ve anlamaya nereden başlamalı? Bu çeretfil bir soru ve zor bir iştir. Elbette bir dönemi anlamanın öncelikli yolu, tafsilatlı çalışmalara müracaattır. Sonrasında ise dönemin özgün kaynaklarına başvurmak gelir. Bu yöntemi ihtiyar edebilmek için geniş bir dönem bilgisine ve formasyona ihtiyaç vardır. Ortalama okuyucular için ise karmaşık bir durum söz konusudur. Zira dönem üzerine yüzlerce çalışma yapılmış olmasına rağmen, henüz anlaşılammış meseleler olduğu gibi, hiç el değmemiş konular da vardır. Hepsinden önemlisi 1930'ların sonunda Peyami Safa, 1940'ların sonunda, Tarık Zafer, Niyazi Berkes daha sonra, Mümtaz Turhan, Bernard Lewis, E. Ramsaur ile başlayan ve bilimum Türk tarih, siyaset ve edebiyat araştırmacısını etkileyenlerin öncü II. Meşrutiyet çalışmaları envela yöntem, sonra da ideolojik cihetiyle sorunlu görünmektedir. Özellikle 1980'den sonra tarih yazımına getirilen yeni yaklaşımlarla, son iki yüz yıllık Türk modernleşmesinin meselelerine bakışta, büyük ölçüde teleolojik tarih yazımı ve oryantalist zihniyetin etkisine dikkat çekilir. Meselenin kökeninde Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinde 'ulemanın' karşısında yeni bir sınıfın 'münevver', 'mütefekkir' ya da 'aydın'ın ortaya çıkması ve bu yeni sınıfın temel üretim mekanizmasının 'fıkıh'ın aksine, Avrupa kaynaklı modern sosyal bilim literatürünü benimsemeye, içselleştirmeye çalışması vardır. Örneğin,

"Ziya Gökalp kuşkusuz 20. yüzyılın en önemli Türk düşünürüdür. İlk kez organizasyonların sosyolojisini, temel sorunlarını tartışmış ve sosyal fenomenlerin incelenmesine uygun kavramları, metotları ve yaklaşımları kullanmıştır. Gökalp, Osmanlı devletinin son safhasını teorik bir çerçeve içine oturtmaya ve kendi toplumunda meydana gelen kimlik değişikliklerini kavramsallaştır-

maya çalışmıştır. Kendisine rehber olacak yerli bir sosyolojik modeli olmadığı için, bir sanayi toplumunun sorunlarını ifade eden birçok kavram ve metotları Avrupa'dan ödünç almak zorunda kalmıştır; *oysa bunlar Osmanlı toplumunun incelenmesine müsaait değildi*. Buna rağmen, Gökalp, takipçileri fikirlerini doğru anlamış, geliştirmiş ve düzeltilmiş olsalardı, bir Türk sosyolojik düşünce ekolünün temellerini atmış sayılabilirlerdi. Yine de Türkiye'nin dönüşümüne içerden bakıldığında, Gökalp, Parla'nın ifadesiyle, 'Türkiye'nin altı yüzyıllık bir imparatorluktan yeni bir ulus-devlete geçişinin' tek makul, kapsamlı ve kavramsal haritasını çizmiştir" (Karpat, 2005: 715).

Buradan da görülebileceği üzere, 19. yüzyıl Osmanlı dünyasında ulema ve aydın ile fıkıh ve sosyal bilim arasında yüksek gerilimli bir tartışma alanı vardır. Dolayısıyla öncelikle bu gerilimin temel kaynaklarının metodolojik olarak kritik edilmesi gereklidir. Bu konu üzerine Recep Şentürk'ün *Türk Düşüncesinin Sosyolojisi, Fıkıh'tan Sosyal Bilimlere* başlıklı araştırması hayli ufuk açıcı bir katkı sağlamaktadır.

II. Meşrutiyet'in olay, olgu, kurum, kişi ve ürünleri üzerine hatırı sayılır araştırma literatürünün varlığından söz edilebilir. Ancak bunlardan pek çoğu, etraflı bir dönem bilgisi, tarih, din, dil, hukuk, siyaset, coğrafya ve kültür formasyonu eksikliğinden mevzusunu bağımsız olarak inceler. Bu yeknesaklık ve olayların diğerlerinden bağımsızlaştırılması, büyük fotoğrafı görmeyi değil, tahayyülünü bile zorlaştırmaktadır.

Bununla birlikte diğer önemli bir mesele, II. Meşrutiyet üzerine yapılan çalışmaların çoğunluğu, siyasî ve edebî konuları ön plana çıkarmayı hedeflemesidir. Özellikle, sosyoloji, gündelik hayat, ekonomi ve entelektüel hareketliliğin sınırlı kalması II. Meşrutiyet'i daha evsafılı biçimde kavramayı zorlaştırmaktadır. Bu sebepler güncel sorunların tarihî ve sosyolojik kökenlerine inilmesini, doğru teşhislerin konulmasını engellemektedir. Örneğin, bu günün kadın, örtünme, din ve siyaset gibi oldukça canlı ve hararetle tartışmalarının II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet'e uzanan kökenlerine inilmeden anlaşılması ve çözülmesi hayli güçtür. II. Meşrutiyet'e atfedilen bu önemi anlayabilmek ve dönemin sorunlarını toplumsala indirgeyebilmek için Meşrutiyet'i hazırlayan temellere de değinilmelidir. Ancak Şerif Mardin, Kemal Karpat, Şükrü Hanioğlu, Selim Deringil ve daha pek çok son dönem Osmanlı düşünce hayatı çalışanının, II. Abdülhamid dönemi üzerine tespitleri düşündürücüdür. Mesela II. Abdülhamid dönemi, sanıldığının aksine, "despotik olmayıp, modernite ile geleneksellik öğelerini kendi içinde birleştiren, kendi içinden çelişkili ve bu çelişkiye sonunda yenik düşen bir dönemdir ve biz şu anda bu karmaşık yumağı tam olarak çözebilmeyen daha eşliğinde bile değiliz" (Mardin, 2002: 51). Bu durum son dönem Osmanlı, erken Cumhuriyet dönemi düşünce ve sosyal hayatı üzerine yeniden ve toptan bir değerlendirmenin gerekliliğini elzem kılmaktadır. Ancak bunu hem kolaylaştıran hem de zamanla içinden çıkılmaz kılan, zorlaştıran 'öncü!' çalışmalar vardır. Özellikle 1940'lardan 70'li yılların sonlarına kadar yapılan çalışmalar bu kategoriye girmektedir.

Aslında Türkiye'nin son iki yüzyıldaki değişimini bir bütün halinde incelemeyi hedefleyen araştırmalar en çok 1940-1970 aralığında yapılmıştır. Bunun döneme özgü bazı sebepleri var. Bu çalışmalarda II. Meşrutiyet'e en çok yer verildiği gibi, aynı zamanda II. Meşrutiyet bir dönüm ve dönüşüm noktası olarak da görülür. İlk olarak Peyami Safa 1936'da *Türk İnkılabına Bakışlar*'ı tefrika etmeye başlamış ve 1938'de kitaplaştırmıştı. Türkçü, İslâmıcı ve Batıcı görüşlere yönelik ilk yerli tasnifleme bu eserde

görülür. Bundan önce benzer bir tasniflemeyi ilk defa Ahmed Muhiddin Almanya'da hazırladığı doktora tezinde yapmıştır (Mertoğlu, 2004). Peyami Safa, II. Meşrutiyet'in fikir hareketlerinin Türk modernleşmesine ve Cumhuriyet inkılâplarına olan katkısını daha çok *Türk Yurdu, İctihad ve Sebülü'r-Reşad*'in önde gelen temsilcilerinden yaptığı blok alıntılarla açıklar. Eserin yeni baskılarının ilk baskıdan farklı olması bazı sorunlara işaret eder. Safa'dan sonra neredeyse 1950 sonrası bütün Türk tarihçilerini bir şekilde etkileyen Tunaya'nın II. Meşrutiyet'i siyasî veçhesiyle inceleyen çalışmaları gelir. Öncelikle *Amme Hukukumuz Bakımından İkinci Meşrutiyet'in Fikir Cereyanları* bütün çalışmalarının habercisi sayılır. Burada Türkçü, İslâmcı ve Batıcı görüşlere ayrı ayrı yer verilir, temel tezler daha çok risale ve broşür kullanılarak incelenir. İsmail Kara'nın *Din İle Modernleşme Arasında* eserinde belirttiği üzere Tunaya, doçentlik tezi ve *İslamcılık Cereyanı*'nda "temsil kabiliyeti yüksek kaynakları kullanmamış" ve farklı cereyanlar arasında karşılaştırma yapmamıştır. Aynı zamanda analitik bir tahlile de girişmemiştir. Sürekli karşıtlıklar üzerinde durmuş ve birbirinden kesin çizgilerle ayrılmış düşünce ve siyaset dünyaları inşa etmiştir. Tunaya II. Meşrutiyet'in farklı cereyanları hakkındaki görüşlerini genişleterek müstakil eserlere dönüştürmüştür. Önce *Hürriyet'in İlanı* sonra, *Batılılaşma Hareketleri*, daha sonra da *İslâmcılık Cereyanı* gelir; Türkçülüğe sıra gelmez. Dönemin siyasî hareketleri ve partilerin programları ve faaliyetleri de büyük ölçüde *Türkiye'de Siyasi Partiler* içinde yer alır. Tunaya'nın çalışmaları, II. Meşrutiyet üzerine geniş açıklamalar sağlamakla birlikte, çoğu noktada varılan ideolojik hükümler ve ön kabuller, döneme ilişkin kemikleşmelere, ön yargılara, temelsiz zihni sınıflama ve sınırlandırmalara sebep olmuştur.

Ahmet Bedevî Kuran'ın *İttihat Terakki ve Jön Türkler* üzerine yazdığı belge ağırlıklı ve şahsî anılarından müteşekkil çalışmalar, dönem bilgisi edinmede güvenilir kaynaklar arasındadır. Yine İ. Mahmut Kemal İnal'ın *Son Sadrazamlar'ı* ve *Son Asır Türk Şairleri* dönemin siyasî figürleri hakkında en güvenilir bilgileri muhtevi nadir antolojilerdendir. Siyaset bilimi ağırlıklı çalışmalar için zengin hazine konumundaki derlemelerden biri, Ali Çankaya'nın *Mülkiye Tarih'i ve Mülkiyeliler*, diğeri de İbrahim Alaaddin Gövs'a'nın *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*'dir. Zaten II. Meşrutiyet'in pek çok önde gelen siyasî ve edebî figürü üzerine derinlemesine biyografi yokluğu ciddi bir sıkıntıdır. Âkif, Gökalp, Ahmet Rıza, Elmalılı Hamdi, Şehbenderzâde Filibeli, Tunalı Hilmi, Rıza Tevfik gibi dönemin en renkli ve fikrî bakımdan farklı simâları üzerine henüz evsafli biyografiler ve monografiler yoktur.

Osman Nuri Ergin'in farklı alanlardaki büyük birikimleri arasında, *Türk Maarif Tarihi* Tanzimat ve II. Meşrutiyet dönemini anlamada önemli bir kaynak durumundadır. Özellikle beşinci cildi II. Abdülhamid dönemine ve II. Meşrutiyet'e yoğunlaşır. Buradan Cumhuriyet neslinin Osmanlı'ya yönelik zihniyet ve algısının kaynaklarını da bulmak mümkündür. Dönemin Tarih ve coğrafya bilgisini özgün kaynaklardan hareketle araştıran Faik Reşit Unat'ın *Türkiye'nin Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihsel Bir Bakış* eseri eğitim tarihi klasikleri arasındadır. Tanzimat'tan sonra Osmanlı aydınlarını sürekli meşgul eden Avrupa bilim zihniyeti ve bu anlayışın ürünleri ve başlıca müessillerini takipte Abdülhak Adnan Adıvar'ın *Osmanlı Türkleri'nde İlim'i* başucu kaynaklardandır. Enver Ziya Karal'ın *Osmanlı Tarihi 9. ve 10. ciltleri* ile Yusuf Hikmet Bayur'un *Türk İnkılâbı Tarihi* döneme pür siyasî tarih pence-resinden bakmaktadır. Üstelik Ali Birinci'nin *Tarih Uğruna ve Tarih Yolunda* eserinde işaret ettiği gibi, bu tarihçilerin II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet'in bazı hadiselerine verdikleri hükümlerde önyargılı ve taraflı olmaları, diğer yazdıklarına da ihtiyatla

bakmayı gerekli kılmaktadır. Sina Akşin'in *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki* ve II. Meşrutiyet üzerine yaptığı öncü çalışmalar da 1980'lerden sonra kaynaklar ve yorumlar bakımından hayli aşılma ile birlikte, Otuz Bir Mart Olayı üzerine yaptığı tez önemini korumaktadır. Ancak II. Meşrutiyet'in en önemli olaylarından biri olan '31 Mart İsyanı' hâlâ gizemini korumaktadır.

Özellikle 1950'lerin sonlarından 1970'lere kadar yapılan bir dizi yerli ve yabancı araştırma II. Meşrutiyet'i okumada hayli önemli ve önceliklidir. Bu araştırmalar çoğunlukla siyaset, kültür, din ve ideolojik çatışmalar ekseninde son iki yüzyıllık değişimi anlama ve açıklama gayretindedir. Şerif Mardin'in *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri*, Niyazi Berkes'in *Türkiye'de Çağdaşlaşma'sı* ve Hilmi Ziya'nın *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi* bir iki sene aralıklarla kaleme alınmışlardır. Mardin, Jön Türklerin fikrî ve ideolojik liderlerini ve yayınlarını siyaset ağırlıklı olarak analiz ederken, âdeta bir 'kırkambar' ile karşılaştığını belirtir ve '19. yüzyıl Türk düşüncesi'nden bahsedilemeyeceğini, ancak '19. yüzyıl düşünce sosyolojisi'nden bahsedilebileceğini vurgular. Aslında onu bu hükme iten, Jön Türklerin ortak düşünce ve siyasetlerinin olmaması yanında felsefelerinin ve tutarlı bir ideolojilerinin de olmamasıdır. Felsefesizlik en çok da Jön Türk döneminde belirgin hale gelmiştir. Kitapta incelenen isimler II. Meşrutiyet'in fikrî liderleridir. Mardin'in *Yeni Osmanlı Düşüncesi'nin Doğuşu* eseri, II. Meşrutiyet aydınlarının, Jön Türklerin ve siyasî düşüncelerinin kökenlerini anlamak için tek olma özelliğini korumaktadır. Ülken'in üçte ikisini II. Meşrutiyet'e ayırdığı *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi* büyük ölçüde II. Meşrutiyet düşünce tarihidir. Burada ele alınmayan, değinilmeyen konu, kişi ve kurum yok denilecek kadar azdır. Hilmi Ziya aynı hassasiyet ve kapsayıcılığı Cumhuriyet dönemi için göstermemektedir. Berkes'in *Türkiye'de Çağdaşlaşması* ise diğerlerinin aksine başından sonuna bir 'tez' in ispatıdır. Bir anlamda ondan dört sene önce yayımlanmış olan *The Emergence of Modern Turkey*'e antitez niteliğindedir. Türk modernleşmesinin iç dinamiklerine dikkati çeken Berkes, Lewis'in aksine Batı müdahalesini yüceltmez ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kültürel temellerini kendi geçmişine ve iç dinamiklerine mâleder. Burada zikredilen her üç eser II. Meşrutiyet'i anlamak için vazgeçilmez giriş eserleridir. Ancak, her üçünün de iki yüz yıllık tarihi değişim sürecini karşıtlıklar inşa ederek açıklamaya çalışması tarihi simaları ak ve kara gibi ara renkleri olmayan alanlara hapsetmektedir. Aydınların neredeyse günden güne fikirlerinin değiştiği bir ortamda onları sabitlemek ve fikr-i sabit olmalarını beklemek dönemin hususiyetine ve anakronizme uygun düşmeyen bir yaklaşımdır.

1960'ların sonlarına doğru Osmanlı tarihi ATÜT tartışmaları ekseninde, toprak düzeni, maliyesi ve kapitalizmin Osmanlı'ya niçin gel(e)mediğine yönelik tartışmalarla sürer. Sencer Divitçioğlu'nun *ATÜT* kitabı, İdris Küçükömer'in *Düzenin Yabancılaşması, Batılaşma* bir yönüyle II. Meşrutiyet'e kadar getirilir. Aynı tarzda İsmail Cem'in *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi* ve Stafenos Yerasimos'un *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye* ile Doğan Avcıoğlu'nun *Türkiye'nin Düzeni* hem kendilerine münhasır metot hem de Türkiye'nin diğer değişim ve dönüşüm tezlerine anti-tez olma iddiasıyla değerlendirilmelidir. Bu eserlerde de II. Meşrutiyet'in Cumhuriyet dönemi ekonomik ve sosyal hayatın belirlenmesindeki rolüne dikkat çekilir.

II. Meşrutiyet'in Türk siyasî ve sosyal tarihindeki yerini belirlemek için aynı dönemlerde yabancı araştırmalar da yerlileri aratmayacak ölçüdedir. Milliyetçilik, Pantürkizm, Panislâmizm ve irredendizmin öncü araştırmacılarından Jacob M. Ladau ve Uriel Heyd'in çalışmaları büyük ölçüde II. Meşrutiyet'in fikir öncülerini analiz

eder. 1950'lerin başında Ramsaur, *Jön Türkler ve 1908 İhtilali'*nde bir anlamda Lewis'in öncülüğünü yapmıştır. Batılı dinamiklerin Osmanlı toplumuna yön vermesi ve yerli direnci karşı karşıya getiren Ramsaur, bu direncin sonunda pes ettiğini ön plana çıkarır. Bernard Lewis'in *Modern Türkiye'nin Doğuşu* adıyla Türkçeye tercüme edilen eseri de, II. Meşrutiyet için önemli bir kaynak olma durumu yanında, batılı tarih ve oryantalist zihniyetin bir şaheseri sayılabilir. Osmanlı modernleşmesine ve II. Meşrutiyet'e diğer yabancılardan farklı bakan Stanford Shaw, *History of Ottoman Empire and Modern Turkey*'de modern Türkiye'yi 1808'de başlatır, II. Abdülhamid dönemini her bakımdan 'Tanzimat'ın zirvesi' olarak kabul eder, 1908 devrimini de Türkiye Cumhuriyeti'ne giden yolun dönüm noktası görür. Bu haliyle Stanford Shaw'ın tezleri ile 1980 sonrası Zürcher'in tezlerinde paralellikler söz konusudur. 1980 öncesi önemli eserlerden biri de Alman şarkiyatçı Gothard Jaeschke'nin *Yeni Türkiye'de İslâmlık* eseridir. Daha çok din ve modernleşme sancılarını ve çatışmalarını merkeze almasından dolayı, diğerleri kadar etkili olmayan Jaeschke, II. Meşrutiyet okumaları için önemlidir. Buraya kadar verilen eserlerden özellikle yerli olanların etkisi ve yaygınlığı 1980'lerden sonra belirir. Berkes'in kitabı ancak 1978'de ikinci kez (aslında müellif tarafından yeniden yazılarak ilk olarak) basılabilmiş, Şerif Mardin'in kitapları ise ancak seksenli yılların ikinci yarısında tanınmaya ve etkili olmaya başlamıştır.

Buraya kadar Osmanlı modernleşmesini, Tanzimat, II. Abdülhamid, II. Meşrutiyet ve erken Cumhuriyet dönemlerini kültür, siyaset ve düşünce ekseninde araştıran çalışmalara değinildi. Bunların yanında bir de ilk bakışta bir edebiyat antolojisi ya da edebiyat tarihi gibi görülen, ancak yakın tarihin ve özellikle de II. Meşrutiyet'in entellektüel dünyasını derinlemesine inceleyen edebî kimlikli eserler vardır. Bunlar her ne kadar edebiyat tarihi ve antolojisi hükmündeyse de aynı zamanda Türk düşünce tarihinin mihenk taşlarıdır. Zira her ne kadar bu gün, belirgin ve müstakil bir Türk düşüncesi ekolünden ve felsefesinden bahsedilemiyorsa da, Türk düşüncesi ve felsefesi kendini edebî eserler mecrasında var kılmış, başta şiirde, folklor'da, halk hikâye ve deyimlerinde, Tanzimat'tan sonra da romana mündemîç olmuştur. Bu sarmal durum, birçokları tarafından özgün bir Türk düşüncesinin ve felsefi geleneğinin yokluğu şeklinde yorumlanmıştır. Evet, batılı tarzda bir felsefi gelenekten söz etmek güçtür, ancak Türk şiirinin tarihsel derinliği, toplum ve siyaset konularını muhtevi olması fevkalade üstün bir felsefi derinlik sunmaktadır. Meselenin bu boyutuna ilk dikkati çeken "*Türk Edebiyatı Tarihinde Usûl*" başlıklı çok önemli makalesiyle Fuat Köprülü, "*Çağdaş Türk Edebiyatında Sosyal Konular*" başlıklı kitabıyla Kemal Karpat ve sonrasında da "*Tanzimat'tan Sonra Aşırı Batılılaşma*" makalesiyle Şerif Mardin olmuştur. Edebiyattaki bu özellik Namık Kemal'in şiir ve yazılarında, Ziya Paşa'nın *Terkib-i Bend* ve *Tercii Bend*'lerinde sarihçe görülebilir. Bu bakımdan II. Meşrutiyet'i anlamak için öncelikle, Agah Sırrı Levend'in *Türk Dilinin Gelişme ve Sadeleşme Evreleri'*ne, Ahmet Hamdi Tanpınar'ın *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi'*ne, Nihad Sami Banarlı'nın *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi'*ne, İsmail Habib Sevük'ün *Türk Teceddüt Edebiyatı Tarihi ve Edebiyat Araştırmaları'*na, M. Fuad Köprülü'nün II. Meşrutiyet yıllarında makale olarak yayımladığı *Edebiyat Araştırmaları'*na, Kenan Akyüz'ün, *Modern Türk Edebiyatı'nın Ana Çizgileri'*ne ve tabii ki, Cemil Meriç'in *Bu Ülke, Kırk Ambar ve Mağaradakiler'*ine müracaat gereklidir.

II. Meşrutiyet okuması için, 1980 sonrası eserler, 1980 öncesinden üç bakımdan ayrılabilir. Evvela, bu dönemde *Annales Okulunun* etkisiyle, tarih yazımındaki metot farkı ve zihniyet kısmen değişmiştir. Saniyen, daha mikro dönem ve olaylara yöne-

linmiştir. Üçüncü olarak, 1980 sonrasında aşırı bir Batılı tercüme faaliyetinden söz edilebilir. Bununla birlikte 1980 sonrası eserlerden bir çoğu, 1940-1970 arası eserlerine eleştirel ya da en azından ihtiyatla bakabilmektedir. Bu dönem eserlerini de iki kısma ayrılabilir: Yerliler ve yabancılar.

Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*'ne 1908 devrimi ile başlar ve 1945'e kadar geçen süreyi 1908'in devamı sayar. Feroz Ahmad da *Türkiye'de Modernliğin Oluşumu'na Tanzimat*'la başlar ve II. Meşrutiyet'i en önemli dönüşüm noktası görür. Her iki tarihçinin eserleri, son dönem Türk tarihçiliğinde özellikle resmi tarih karşıtı tezlerin paralelinde değerlendirilmektedir. Jacob M. Ladau, *Pantürkizm ve Panislâmizm* araştırmalarıyla her iki kavramın anlaşılmasından ziyade daha da karmaşıklaşmasına zemin sağlamış gibidir. Zira ona göre II. Meşrutiyet'in önde gelen Rusya kökenli Türkçüleri pantürkisttir, Sultan Hamid de siyasî anlamda panislâmisttir. Oysa son yapılan derinlikli ve daha tarafsız araştırmalar bu görüşün hilafınadır. Benzer şekilde François Georgeon, II. Meşrutiyet literatürüne *Yusuf Akçura Biyografisi ve Osmanlı Türk modernleşmesi*'nde derlediği makaleleri ile katkı sağlamıştır. Ancak önemli eseri Akçura biyografisinin planı, metodu ve kavramların kullanımı, Landau tarzını yansıtır. Bu eserde Akçura pantürkizmin babası olarak sunulur. Japon araştırmacı Masami Arai, *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği* ile dönem in Türkçü dergilerini nesnel ama tarihsel dönem bakımından sınırlıca inceler. Dolayısıyla Arai'nin incelediği dergilere daha geniş aralıkta bakıldığında vardığı sonuçların dışına çıkılmakta, hatta hilafına görüşler belirmektedir. Paul Dumont'un özellikle II. Meşrutiyet dönemi Rusya kökenli Türkçüler ve *Türk Yurdu* üzerine çalışmaları göz ardı edilmemelidir.

II. Meşrutiyet okuması için 1980 sonrası yerli araştırmaların başında ansiklopedik çalışmalar gelebilir. İletişim'in *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi ve Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce*, Hasan Celal Güzel'in çıkardığı *Türkler ve Osmanlı ansiklopedileri* bazı mikro konuları derinlemesine inceleyerek, yeni bilgi ve belgelerle II. Meşrutiyet'i daha etraflı ve anlaşılır kılmaktadır. Özellikle *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce* derlemesi dönemin önde gelen konu ve figürlerine yönelik mebzul miktarda mini düşünsel biyografi sunmakta ancak bazıları oldukça yüzeysel durmaktadır. Bu konularda, Tunaya'dan bolca etkilenilmesine karşın farklı yönleri bulunan *Türk Parlamento Tarihi*'nin ilk iki cildi de göz önünde bulundurulabilir.

II. Meşrutiyet dönemi bir yönüyle Tunaya'nın ifadesiyle 'bir devrin ve bir kuşağın partisi' olan İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC)'nin tarihidir. Bu cemiyetin kuruluşu, liderleri, politikası, Türk siyasî ve sosyal hayatına katkısı en uç noktalarda hep tartışılmalıdır. Bu konuda hâlâ anlaşılmayan, araştırılmayan ve ortak karara varılmayan meseleler vardır. En basitinden yakın tarihin en önemli siyasî teşekkülü olan İTC'nin Tunaya ve M. Şükrü Hanioglu'nun iddia ettikleri dibi 1889'da mı, yoksa Ali Birinci'nin iddia ettiği gibi 1895'te mi kurulduğu tartışılmaktadır ve bir uzlaşma sağlanmış değildir. İTC hakkında en geniş bilgileri Hanioglu'nun *Bir Siyasal Örgüt Olarak Jön Türkler ve İttihat ve Terakki* ve bu kitabın İngilizce genişletilmiş *The Young Turks in Opposition* ve cemiyetin 1902-1908 devresini inceleyen *Preparation for a Revolution* eserlerinde bulmak mümkün. II. Meşrutiyet'in sosyal ve siyasî çözümlemesinde Kemal H. Karpat'ın eserleri vazgeçilmezdir. Özellikle *İslâm'ın Siyasallaşması ve Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye'si* derlemesi ve *Türkiye'de Siyasal Sistemin Eorimi, Osmanlı'da Değişim* ve diğer eserleri Osmanlı-Türk modernleşmesini ve II. Meşrutiyet'in toplumsal ve siyasî konuları derinlemesine analiz etmektedir. Benzer

metot ve içerikle II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet dönemlerini Selim Deringil *İktidar'ın Sembolleri ve İdeoloji, Simgeden Millete, II. Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e*, eserlerinde farklı bir gözle inceler. İmparatorluktan ulus-devlete geçişte yeni bir toplum ve kimlik oluşmuştur. Bu karmaşık mesele üzerine Taner Timur'un özellikle *Osmanlı Kimliği* ve parlamenter sisteme geçiş ile siyasî yapının dönüşümüne Tevfik Çavradar'ın *Demokrasi Tarihi* ışık tutmaktadır. II. Meşrutiyet'in üçüncü derecede önemli sayılabilecek siyasî hareketi, sol hareketler üzerine ise, en temel kaynak Mete Tunçay'ın, *Türkiye'de Sol Akımlar 1908-1925* bulunmaktadır. Dönemin önemli tartışma konularından biri olan Japon ve Rus modernleşmesi ile Osmanlı'nın mukayesesi ise Selçuk Esenbel'in çalışmalarından öğrenmek mümkün. II. Meşrutiyet'i modern Türkiye'nin başlangıcı sayan Aykut Kansu, *1908 Devrimi*'nde, ihtilâli hazırlayan taşra müsebbiplerine dikkati çekmiş. Daha önce Zafer Kars'ın sadece Erzurum örneğinden hareketle 1908 devriminin ciddi toplumsal tabanı olduğu tezini Kansu, örnekleri çoğaltarak savunmaktadır. Ancak yine de devrimin bilinçli ve yaygın bir toplumsal tabandan hareketle yapıldığı ikna edici sayılmaz. Ahmet Turan Alkan *II. Meşrutiyet Dönemi Ordu ve Siyaset*'te özgün üslubu ve yorumu ile askerinin siyasete karışması meselesinin temellerini inceler. İTC'nin karşısındaki en önemli siyasî güç *Hürriyet ve İtilaf Fırkası* her yönüyle Ali Birinci'nin tezinden okunabilir. Selçuk Akşin Somel, eğitim yoluyla vatandaş oluşturma ve ümmetten ulusa dönüşümün hikâyesini eğitim sistemi ve ideolojisindeki değişimi dikkate alarak incelerken, Ekmeleddin İhsanoğlu, II. Meşrutiyet ve öncesinde müspet ilimlerdeki ilerlemeleri ve Avrupa'nın nasıl yakından takip edildiğini kışkırtıcı tarzda irdeler. Dönemin basın hayatındaki nitel ve nicel gelişmeler, polemikler derli toplu olarak Orhan Koloğlu'nun çalışmalarında bulunabilir.

II. Meşrutiyet'in toplumsal olaylarını etraflı olarak inceleyebileceğimiz çalışmalar sınırlı olmakla birlikte özellikle kadın hareketleri, kadın dergileri, yazarlar, feminizm ve kadınlı ilgili diğer meseleleri etraflıca Şefika Kurnaz'ın *Cumhuriyet Öncesi Dönemde Kadın* ve Sadık Albayrak'ın *II. Meşrutiyet İstanbul'unda Kadın ve Toplumsal Değişim* derlemesinde bulmak mümkün. II. Meşrutiyet'in İslâmcılık düşüncesini, liderlerini ve görüşlerini bütün yönleri ile okuyabileceğimiz isim, İsmail Kara'dır. Alanında hâlâ tek olan ve diğer görüş ve ideolojilerden karşılığı bulunmayan *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi* antolojisi, *İslâmcıların Siyasî Görüşleri, Din ve Modernleşme Arasında, Hilafet Risaleleri* ve daha pek çok kitabı döneme sadık bir tercümandır. II. Meşrutiyet okumalarında İsmail Kara, ana arterlerden biri durumundadır. Yine dönemin üç önemli fikir akımının toplumsal tezleri, *İçtihad, Sebülü'r-Reşad* ve *Türk Yurdu* dergilerinin kapsamlı bir taramasıyla tarafımızdan incelenmiştir. *II. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmaları* ve konuyla ilgili makalelerin bir araya getirildiği *Osmanlı Mirası Cumhuriyet'in İnşası* adıyla kitaplaşan bu araştırmalar II. Meşrutiyet'in sosyal tarihi ve aydınların düşünsel mecrası konularında genişçe bir tarama ve derleme özelliğini gösterir.

1980'li yıllardan sonra II. Meşrutiyet'in bazı temel kaynakları günümüz alfabe-sine aktarıldı. Bunlardan bazıları ihtiyar edilen metot yüzünden faydalanılamayacak durumdayken çoğunluğu dönemi okumaya büyük katkı sağlamıştır. Dönemin önde gelenlerinin hatıraları, belgeler ve süreli yayınların tıpkıbasımları gün geçtikçe çoğalmaktadır. *Türk Yurdu*'nun bütün sayıları, *Türk Derneği, İçtimâiyat Mecmuası, Yeni Mecmuanın fevkalâde nüshaları, Volkan* vd. yeni harflere aktarılmış bazıları edisyon kritiğe de tabi tutulmuştur.

II. Meşrutiyet'i Özgün Kaynaklarından Okumak

II. Meşrutiyet'i özgün kaynaklardan üç farklı şekilde okumak mümkün: *Öncelikle*, dönemin süreli yayınlarından, *ikinci* olarak, dönemin önce gelen simalarının eserlerinden ve faaliyetlerini anlatan metinlerden, *üçüncü* olarak da, yorumlanması kaydıyla tarihî belge, kanunname, resmî yazışma ve arşiv kayıtlarından.

Dönemin basın hayatını belirleyen siyaset ve devletin coğrafi konumundaki ani değişimlerdir. İstanbul basını ile birlikte, bir de oldukça canlılık gösteren taşra ve 'uzak entelektüel merkez' basınları vardır. Dolayısıyla dönemin süreli yayınlarını incelerken bu entelektüel coğrafi genişliğe dikkat gerekir. Mesela, Akçura Kazan'dan Mısır'da çıkan *Türk gazete'sine* makale göndermekte, Baku'den bu makalenin eleştirisi yapılmakta, İstanbul'da tartışmalar yapılarak metin risale halinde basılmaktadır. Orta Asya'dan gelen para ile *Türk Yurdu* çıkarılmakta, *Bahçesaray'daki Tercüman* kardeş yayın sayılmakta, *İctihad* Cenevre ve Mısır'da basılmakta, Mekke'de hacılara dağıtılmakta, Abdullah Cevdet'in *Giyom Tell* önsözü Makedonya dağlarındaki İttihatçılarca kutsal bir metin gibi mütalaa edilmektedir. Dönemin bu karmaşık yapısı dikkate alınmadan büyük fotoğrafı ve tabii ki II. Meşrutiyet'i anlamak güçtür. Bir de, "fert fert aydınlar söz konusu olduğunda tek bir çizgiyi tutarlı ve istikrarlı bir şekilde baştan sona sürdürebilen nadirdir. Dönemin aydınları genellikle tutumları sık sık değişen ve çizgileri oraya buraya kayan bir özellik arz etmektedir. Bu karmaşık durumun dönemin siyasi zemininin uğradığı sürekli depremlerden kaynaklandığının tahmin etmek zor olmasa gerekir" (Şentürk, 2008: 28).

II. Meşrutiyet basın hayatında dönemin Türkçü, İslâmcı ve Batıcı görüşlerinin sözcüsü dergiler önemlidir. Her ne kadar belirgin vasıf bu olsa da dergileri kategorikleştirmek çok doğru sayılmaz. Siyaseten bu mümkün olmadığı gibi, sosyolojik olarak da mümkün değildir. II. Meşrutiyet'in dergileri her şeyden önce tam bir sosyolojik kaynak hükmündedir. Uzunca bir süre yayımlanabilenler hemen her konuya değinmişlerdir.

Sırat-ı Müstakim Eşref Edib, Âkif, Ahmed Agayef, Mehmed Şemseddin başta olmak üzere 1908'den önce çıkarılmaya başlanmıştır. Başlangıçta İttihatçılar desteklenirken ve hemen her kanattan aydın yazmakta iken 1911'de dergi *Sırat-ı Müstakim* olarak ad değiştirmiş ama bu sadece bir isim değişimi değil, kadro, siyaset ve zihniyet değişimi de olmuştur. Dergi İslâmcı görüş olarak adlandırılan siyasi ve toplumsal dönüşüm paradigmasının temsil kabiliyeti yüksek yayınlardandır. Osmanlı'da ve dünyada iletişim ağı hayli geniştir. *Beyanü'l-Hak*, benzer çizgide yayın yapmış, ancak daha seçkin bir kesime hitap etmiştir. Aynı minvalde daha dar kesimlere ve daha spesifik konularda yayın yapan, dinî içeriği yüksek, tasavvuf ve tarikat dergilerinden onlarcası bulunmaktadır.

Türkçülüğün/Türkçülüğün doğuşu ve gelişimi büyük ölçüde II. Abdülhamid döneminde başlamış, ancak yaygınlaşması ve kurumsallaşması II. Meşrutiyet döneminde gerçekleşmiştir. Hareketin önde gelen yayını önce *Türk Derneği* sonra da 1911'de Türk Yurdu Cemiyeti riyasetinde çıkan *Türk Yurdu'dur*. Her iki yayın üzerine çok sayıda araştırma yapılmıştır. Ancak *Türk Yurdu'nun* 1911'den başlayıp Türk Ocaklarının 1931'de kapanmasına kadarki sürecini, düşünsel düzeyde inceleyenler sınırlıdır. Mehmet Özden, Yusuf Sarımay, Hüseyin Tuncer, Füsun Üstel, İbrahim Karaer, Paul Dumont, Masai Arai ve daha pek çok araştırmacının doktora tezi *Türk*

Yurdu ve Türk Ocağı merkezlidir. Ancak *Türk Yurdu*'nun 1931'e kadar olan dönemi daha derinlikli bir araştırmayı beklemektedir. Türkçülük hareketinin irili ufaklı başka yayınları da mevcut. Türklük hakkında batılı tarzda ilmî yayınlar yapmayı hedefleyen *Bilgi Mecmuası*, *Millî Tettebular Mecmuası*, İslâm ile kaynaşmış bir Türkçülük ideolojisini temin için "dinli bir hayat, hayatlı bir dini" şiar addeden *İslâm Mecmuası*, edebî konular içinde millet bilincine ağırlık veren Genç Kalemler ve halk bilinçlenmesini sağlamak isteyen *Halka Doğru*, *Türk Sözü* ve 1918'den sonra dönemin önde gelen aydınlarını bir arada toplamaya çalışan yüksek düzeyli tartışmalar amaçlayan *Yeni Mecmua* II. Meşrutiyet dönemini anlamada uğramadan geçilemeyecek yayınlardır.

II. Meşrutiyet'in ilginç ve tartışmalı yönlerinden biri de batıcı düşüncenin bu dönemde olabildiğince süzgecini seyrekletmesidir. 18. yüzyılın başından beri devam eden batılılaşma, bu dönemde farklı bir mahiyete bürünmüştür. Hareketin liderleri arasında Abdullah Cevdet, Celal Nuri, Rıza Tevfik, Kılıçzâde Hakkı başta gelir. *İçtihad* batıcılığın en yüksek düzeydeki sözcüsüdür. 1904'e Cenevre'de çıkmaya başlayan *İçtihad*, kısa süre Mısır'da 1911'den 1932'ye kadar da İstanbul'da yayımlanmıştır. *İçtihad* II. Meşrutiyet'in en ütopyik görüşlerine sayfalarını zemin kılmıştır. *İçtihad Evi*, Cumhuriyet inkılâplarının hazırlık bürosu gibidir. Rejim değişikliği hariç tutulursa diğer bütün inkılâpların tartışması dergide yapılmıştır. Bu yüzden de şiddetli tepkiler almıştır. *İçtihad* üzerine müstakil çalışmalar azdır. Hanioglu, Abdullah Cevdet'i siyasî ağırlıklı olarak incelerken *İçtihad*'ı bolca kullanmıştır. Ayrıca tarih merkezli yüzeysel olarak da incelenmiştir. Üç farklı dönemi gören dergi çok daha sistematik ve analitik değerlendirilmelidir. *İçtihad*, sürekli olarak *Türk Yurdu* ve *Sebilü'r-Reşad*'la tartışma halindedir. Dolayısıyla II. Meşrutiyet'in entellektüel dünyasını tanımak için mukayeseli okuma hayli önemlidir. *İçtihad*'la birlikte II. Meşrutiyet'te batıcı düşüncenin önde gelen yayınları arasında *Mehtap* ve Celal Nuri'nin *Hürriyet-i Fikriye*'si gelir. Bu dergilerde II. Meşrutiyet'in renkli simalarından Hüseyin Cahit de yazar ve sert polemiklere girer.

Türk sosyoloji tarihinin ilk dergisi *İçtimâiyat* II. Meşrutiyet döneminde yayımlanır. Batılı sosyal bilim kavramlarının Türkçeleştirilmeye/yerleştirilme çalışıldığı *İçtimâiyat* uzun ömürlü olamamıştır. Ancak kısa yayın hayatı sosyoloji tarihi açısından önemlidir. Aynı şekilde *Umum-ı İktisadiye ve İçtimâiye Mecmuası* da hem sosyolojik hem de iktisâdi açıdan dönemin ve Türk sosyal bilimlerinin öncü bir süreli yayınıdır. Cavit Bey, Ahmed Şuayb, Rıza Tevfik, Bedi Nuri, Ahmed Muhtar, Faik Nüznet gibi aydınların sosyal ve iktisâdi konulardaki düşünceleri bu dergide yayımlanmıştır. Deniz Karaman'ın dergi üzerine yaptığı ve yayımladığı tez Cavit Bey'i merkez almaktadır.

II. Meşrutiyet'te yayımlanmış aile, çocuk, kadın ve moda dergileri de dönemi anlamak açısından önemlidir. Her ne kadar bu dergilerden pek çoğu yüksek düzeyde fikrîyat barındırmasa da, toplumsal hayatın izlerini bulmak açısından canlı veriler sağlamaktadır. Şefika Kurnaz tezinde dönemin kadın dergilerini yüzeysel olarak inceler. Çocuk dergilerine yönelik bibliyografik çalışmalar bütünlüklü değildir. Bu dağınıklık II. Meşrutiyet dönemindeki kadın, aile, çocuk, eğitim ve günlük hayata yönelik kapsayıcı bilgi sunamamaktadır.

II. Meşrutiyet'i dönemin önde gelen aydınları üzerinden okumak için öncelikle, bu kişiler üzerine yapılmış biyografi ve monografilere başvurulabilir. Ancak bunlar sınırlı ve çoğu da pek sağlıklı sayılmaz. Yazının girişinde belirtildiği üzere, yakın

tarihin önemli simaları üzerine sağlıklı ve derinlikli biyografiler / monografiler azdır. Aydınlar arasında tasnifleme yapmak sadece dönemi anlamak açısından kolaylık sağlayabilir. Aksi halde aydınları siyasî görüşlerine göre tasniflemek yanlış sonuçların çıkmasına sebep olabilir.

Bu dönemde Türklük / Türkçülük düşüncesinin önde gelen isimleri Akçura, Agayef, Hüseyinzade Ali, Ziya Gökalp, Fuad Köprülü, Mehmed Emin, Ömer Seyfeddin ve Hamdullah Suphi'dir. Elbette daha pek çok isim var. Akçura'yı kendi eserleri üzerinden okumak için, hazırladığı *Türk Yılı'nı* ve *Türk Yurdu*'ndaki yazılarını mutlak ziyaret etmelidir. Onun en önemli eserlerinden biri *Üç Tarz-ı Siyaset* her ne kadar 1904'te yayımlanmış olsa da, II. Meşrutiyet'i anlamak için bir anahtardır. *Üç Tarz-ı Siyaset*'e ilk tepki Ali Kemal'den geldi, Kemal, zaten Osmanlı devletinin belirgin bir Osmanlılık ya da İslâmcılık siyaseti takip etmediğini, devletin toplumunu çağın gereklerine uydurabilmek için modernleşme çabası verdiğini yazdı. Bu eleştiriye Akçura'nın arkadaşı, Ahmet Ferit (Tek) cevap verdi. Ferit, Kemal'in aksine, Osmanlı devletinin belirgin bir Osmanlılık ve İslâmcılık siyaseti uyguladığını açıkladı. Akçura, her ne kadar Berkes tarafından 'unutulan adam' olarak zikredilse de bugün en sağlıklı araştırmalar onun üzerine yapılmıştır. Georgeon'un, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri, Yusuf Akçura(1876-1935)*, M. Fevzi Togay'ın, *Yusuf Akçura'nın Hayatı*, David Thomas, *Yusuf Akçura and the Origins of Üç Tarz-ı Siyaset*, Rafael Muhammeddin'in, *Türkçülüğün Doğuşu ve Gelişimi* bunların başında gelir. Oysa aynı durum Akçura kadar önemli, Gökalp için daha geri bir düzeydedir. Hakkında onlarca eser yazılmasına karşın, fikirlerini takip için *Türkçülüğün Esasları, Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak, Türk Yurdu, Halka Doğru, Türk Sözü, İslâm Mecmuası, İçtimaiyat Mecmuası, Küçük Mecmua, Yeni Mecmua* ve maarife yönelik düşünceleri için de Muallim Mecmuası'na karşılaştırmalı olarak dikkatlice bakılmalıdır. Hakkında yapılan monografilerden bazıları; Uriel Heyd *Foundation of Turkish Nationalism: The Life and Teaching of Ziya Gökalp*, Niyazi Berkes, *Ziya Gökalp, Turkish Nationalism and Western Civilization*, M. Emin Erişirgil, *Bir Fikir Adamının Romanı: Ziya Gökalp*, onu anlamada sınırlıdır. Taha Parla'nın *The Social and Political Thought of Ziya Gökalp*, eseri onun düşüncelerinin zaman içerisinde gösterdiği değişikliklerin dakik biçimde izlenebileceği önemli bir araştırma örneğidir. Azeri kökenli aydınlardan Ahmed Agayef'in *Sırat-ı Müstakim, Türk Yurdu* ve diğer Türkçü dergilerdeki yazıları onu tanımak için önemlidir. Malta'da kaleme aldığı *Üç Medeniyet* o dönem için Agayef'in felsefi ve düşünsel bakımdan en önde gelen eseridir. Fahri Kabasakal'ın biyografik araştırması yanında, A. Holly Shissler'in *İki İmparatorluk Arasında Ahmet Ağaoğlu ve Yeni Türkiye* biyografisi etraflı bir çalışmadır.

II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet'in önde gelen aydınlardan biri de Fuad Köprülü'dür. Onun düşünsel hayatını derinlikli olarak inceleyen biyografiden hâlâ yoksunuz. Köprülü, Osmanlı'nın geçmişini topyekûn inkâra kalkışanlardan değildir, ancak son dönem Osmanlı fikir, edebiyat ve düşünce hayatına dair çalışmaları azdır. Araştırmalarını ve görüşlerini izlemek için *Türk Yurdu, Türkiyat Mecmuası, Millî Tettebbular Mecmuası, Halka Doğru, Yeni Mecmua, Bilgi Mecmuası*'na müracaat gerekir. 1919'da basılan *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar* Türk sosyal bilimleri arasında anıtsal bir önem ve değere sahiptir. Yakın zamanda İngilizcesi de yayımlanan ve ilk olarak 1913'te Türk Derneği'nin devamı sayılan Bilgi Derneği'nin yayın organı *Bilgi Mecmuası*'nda basılan "*Türk Edebiyatı Tarihi'nde Usûl*" makalesi alanında ilk ve önemli öncü hususiyetini hâlâ korumaktadır. *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu ve Bizans*

Müesseselerinin Osmanlı'ya tesiri konulu eserleri önemlidir.

Köprülü için verilen hükümler kısmen Mehmed Âkif için de geçerli. Hakkında onlarca yayın olmasına karşın, düşünsel coğrafyasına hakim biyografi yok denilebilir. Âkif'i anlamak için öncelikle *Sırat-ı Müstakim* ve *Sebilü'r-Reşad* koleksiyonları satır satır analiz edilmelidir. Aynı durum Aksekili Hamdi, Elmalılı Hamdi, İsmail Hakkı, Ahmed Naim, İsmail Fenni için gerekli. *İslâm Mecmuası*, *Beyanü'l-Hak*, *Ceride-i İlmiye*, *Ceride-i Sofiye*, *Mehâsin*, *İslâm Dünyası* gibi dergiler Türk modernleşmesine yerli ve geleneksel değerlerle barışık bir model sunmaya çalışan ulemanın ya da aydınların feryatlarıyla doludur. 1948'in CHP başbakanı Mehmed Şemseddin *Sebilü'r-Reşad* yazarlarındandır. Hemen her sayıda özellikle eğitim ve modernleşme temalı yazıları yayımlanır. Bu yazılarından müteşekkil *Zulmetten Nura* ve *Hurefattan Hakikate* eserleri entellektüel kimliğinin belirleyicisidir. Kitabın Cumhuriyet dönemi baskılarında ciddi farkların olması, Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e geçişte aydın tutumuna gösterilebilecek özgün bir örnektir. Yerli ve özgün bir felsefe oluşturma gayretinde olan Ahmed Naim üzerine İsmail Kara'nın biyografik yazıları öncüdür ancak Naim'in sayıları 20'ye yaklaşan nev'i şahsına münhasır felsefî ve dinî kitaplarının tetkiki gerekmektedir.

Hüseyin Kazım Kadri, II. Meşrutiyet'in siyaset, dil ve diğer konularında önemli düşünürlerdendir. *Büyük Türk Lügati*, *10 Temmuz İnkılabı ve Netâyici*, *Yirminci Asırda İslâmiyet*, *Ziya Gökalp'in Tenkidi* gibi alanında eşsiz kitapların müellifidir. *Hatıraları* yayımlanan yazarın, değişik konularda çok fazla yazısı vardır. Bütün yazılarını tespit için en başta, *Tanin*, *Servet-i Fünun*, *Resimli Kitap*, *Saadet*, *Tasvir-i Efkâr*, *Vakit*, *Malumat*, *İçtihad Sebilü'r-Reşad*, *Tan Yeni Asır*, *Devr-i Cedid*, *Hizmet* gibi dergiler taranmalıdır. Satı El-Husrî ve Emrullah Efendi II. Meşrutiyet döneminin lider eğitimci düşünürleridir. Özellikle Satı Bey'in özgün bir düşünsel hayatı olmasına karşın üzerine az sayıda araştırma var. Üstelik 1968'de vefat eden bu önemli kişinin, 1918 sonrası uzun hayatı hakkında Türkçe literatürde neredeyse hiç araştırma yok. Satı Bey'in eğitim, çocuk, birey, milliyet, Osmanlılık ve ümmet üzerine önemli görüşleri bulunmaktadır ve bunlar dönemin çok farklı süreli yayınlarına dağılmıştır. Süleyman Nazif hep edebî kimliği ile tanınırken, Osmanlı ve İTC muhalifliği fazla değinilen konular değildir. Rıza Nur da eğitime, siyasete ve Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na müteallik görüş ve faaliyetleri, Cumhuriyet liderleriyle olan kavgası ve çok tartışılan *Hayat ve Hatıratım* başlıklı anılarıyla ile II. Meşrutiyet'i anlamada önemli biridir.

İTC'nin 1902'den sonraki önemli muhaliflerinden olan Teşebbüs-i Şahsî ve Adem-i Merkezî Cemiyeti ve lideri Prens Sabahattin II. Meşrutiyet'in özgün ve ilginç simalarındandır. 1918'de kaleme aldığı *Türkiye Nasıl Kurtulabilir?* eserinde en baştan beri Osmanlı toplumunun içinde bulunduğu buhrandan kurtulabilmesi için birey temelli bir toplum yapısı ve merkezî devlet yerine yerel idarelerin güçlü idaresini ve Anglo-Sakson eğitim modelini savunmuştur. Nezahet Nurettin Ege tarafından geniş bir biyografisi yazılan Prens'in bütün eserleri, Mehmet Ö. Alkan tarafından *Gönüllü Sürgünden Zorunlu Sürgüne* başlığıyla yayımlanmıştır ki, Prens'i anlamak için başucu bir kaynaktır.

II. Meşrutiyet'te hatırı sayılır ölçüde sosyalist hareket neş vü nemâ bulmuştur. Her ne kadar Türkçü, İslâmıcı, Osmanlıcılar kadar halk katmanlarında karşılık bulmasa da aydınlar nazarında hayli takipçisi çıkmıştır. 1908'den 1925'e kadarki sosya-

list hareket Mete Tunca'y'ca incelenmiştir ancak, öncüler hakkında biyografiler azdır. Bu vadede, Hüseyin Hilmi ve *İştirak*, Mustafa Suphi ve *Yeni Dünya*, Hasan Fehmi ve *Serbesti* sosyalist düşüncenin temsilcileri sayılır.

II. Meşrutiyet'in ilk Âyan Meclisi Başkanı Ahmet Rıza Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e geçişte pozitivist fikirleriyle önce gelen bir aydın ve siyasîdir. Özellikle Meşrutiyet'ten önce çıkardığı *Meşveret*, düşünce hayatımız için önemlidir. Jön Türkler üzerinde hayli etkili olan Rıza'nın *Meşveret*, *Osmanlı* ve diğer bazı dergilerdeki yazılarının yanında *Vazife ve Mes'uliyet*, *Kadın*, *Asker* ve *Batı'nın Doğu Politikasının Ahlâken İflası* eserleri onu tanımak için başta gelir. Tunalı Hilmi de değişken fikir hayatıyla dönemin renkli simalarındandır. Osmanlılıktan Türkçülüğe geçişin özgün bir örneği olan Hilmi'nin *Hutbeleri* üzerine İsmail Kara'nın derinlemesine analizi, onun şahsında son dönem Osmanlı ayınının kimliği hakkında hayli geniş bilgiler ihtiva eder. Ancak bu her iki şahıs hakkında da derinlemesine monografiler yoktur.

II. Meşrutiyet dönemi Osmanlı aydınlarını kendi eseleri üzerinden okumanın belirgin güçlükleri var. Dönem bilgisi bunların başında gelirken, bu aydınların bilgi kaynakları, etkilenme sahaları daha da önemlidir. Kimlerle, hangi düzeyde etkileşim içinde oldukları başlı başına çetrefil bir araştırma konusudur. M. Şükrü Hanioglu'nun *Blueprints For a Future Society* makalesinde işaret ettiği gibi, dönemin aydınlarının pek çoğunun yazdıkları bu günün ölçülerinde *intihal* hükmündedir. Bu sebeple, II. Meşrutiyet aydınlarını okumada merkez ve çevre entelektüel alanlara iyice eğilmek gereklidir. Merkez İstanbul'dur ama çevre hayli geniştir. Öyle ki, Kazan, St. Petersburg, Baku, Hindistan, Pakistan, Tahran, Kahire, Hicaz, Trablusgarp, Beyrut, Paris, Londra ve diğer Avrupa kentleri ile sıkı bir etkileşim söz konusudur. Bu etkileşimin boyutları hakkında bilgi edinmek geniş araştırmalarla ortaya konabilir.

II. Meşrutiyet'i Tartışmalar ve Belirgin Konular Üzerinden Okumak

Her şeyden önce II. Meşrutiyet siyasî konuların en yüksek perdeden seslendirildiği, fırka, cemiyet, parlamento, hilafet, meşveret, meşrutiyet, meclis, mebus, intihâb kavramlarının sıklıkla tartışma mevzu edildiği bir dönemdir. Millet, milliyet, kavim, kavmiyet, ırk, ümmet, ulus, devlet ve din kavramları da bitmeyen tartışma mevzularıdır. Ümmet esasına dayalı bir imparatorluğun yavaş yavaş Avrupa orijinli millet esasına dayalı modern bir devlete dönüşüm sancılarının en büyük ağrıları bu dönemde yaşanmıştır. Bu tartışmalar aydınları gruplara bölmüştür. Yapılan tasnifler aydınların siyasî alandaki görüş farklılığından harekettedir. Akçura daha 1904'te *Üç Tarz-ı Siyaset*'le Osmanlı devletinin kurtuluşu için Osmanlılık, İslâmcılık ve Türkçülük paradigmalarından hangisinin tercihi gerektiği istifhamıyla ve karar vermeden ünlü makalesini bitirir. Ancak 1908 ve sonrasında tercihini Türkçülük lehine çevirir. Bu zamana kadar *Sırat-ı Müstakim*'in yazarlığını yapan Akçura ve Ağayef artık, *Türk Yurdu*'nu tesis etmişlerdir. Burada Ziya Gökalp, Sadri Maksudi, Mehmed Emin, İsmail Gaspiralı gibi aydınlar ilmi Türkçülüğü kısa sürede siyasî Türkçülüğe tahavvül ederler. Kısa süre sonra da hem kendi aralarında hem de özellikle *Sebilü'r-Reşad* ve *Beyanü'l-Hak* yazarları ile ters düşerler. Gökalp ile Akçura bundan sonra bir araya gelmez. *Sebilü'r-Reşad* yazarları da şiddetli hücumla geçer. *Türk Yurdu* İslâmcılığa karşı çıkmaya Balkan Harbi'den sonra başladı ve her zamanki gibi şimşekleri üzerine çekti. Ebuzaia Tefik Akçura'yı görüşleri yüzünden ağır şekilde eleştirir, Tatar ve "hunhar"(kana susmuş) kavramlarıyla hakaret eder. Ahmed Naim,

Türkçüleri inkâr eden “safkan Türkçüler” ile İslâm'ın yanı sıra dil ve soydaşlığı da Türk kimliğinin temelleri olarak kabul eden “İslâmcı Türkçüler” olarak ikiye ayırır. Naim, milliyetçiliğin (asabiyet-i kavmiye'nin) Müslümanların birliğini ve kardeşliğini bozacağını iddia etti. Bu görüşlere en sert ve uzun tepki Ahmed Agayef'ten gelir. Agayef, İslâm'ın etnisiteyi değil, kabileciliği reddettiğini yazar. Bu fikrî kavga *Sebilü'r-Reşad* ve *Türk Yurdu* arasında ilk ve en önemli ayrımdır. Bu arada imparatorlukta iyice ümit kesilinceye kadar Osmanlıcılığı savunanlar da az değildir. Mehmed Emin bile, 1911'de meşhur şiiri “ben bir *Türkü*m dinim cinsim uludur”u, “Ben bir *Osmanlıyım*,...” şeklinde yazmıştır.

II. Meşrutiyet'te özellikle Türkçüler tarafından 'millî'lik her alanı kapsayan bir kavram haline geldi. Millî maarif, millî banka, millî ekonomi, millî din tartışmaları yapıldı. Bu tartışmalar *İslâm Mecmuası*, *Muallim Mecmuası* ve *Yeni Mecmuası*'da sürdü. Millî ekonomi tesisi için yoğun gayretler verildi. Bağımsız bir devletin her şeyden önce bağımsız bir ekonomiye sahip olması gerektiği, 'istiklâllerin anası, istiklâl-i ekonomidir' düsturuyla benimsendi. *Türk Yurdu* bu konuya Parvus'u memur etti. *Sebilü'r-Reşad* ve *İçtihad* yerli malların kullanımı ve korunmasını savundu, halkı buna teşvik etti. *Ulum-i İktisadiye ve İctimaiye* de bu mevzunun nazariyatını yüksek seviyede yaptı.

Eğitimde modernleşme aydınların temel meselesiydi. Medeniyet'e tabi olmayı 'seylâbe-i huruşân'a yani, 'çoşkun akan bir sel'e benzeten aydınlar bu selin önünde durulamayacağı konusunda hemfikirdiler. Hemen hepsi, ya bu sel ile biz de değişeceğiz, dönüşeceğiz, din ve devleti kurtaracağız ya da boğulup gideceğiz endişesi içindeydiler. Bunu hem Mehmed Âkif, hem Abdullah Cevdet, hem Yusuf Akçura, hem de Ubeydullah Efendi neredeyse aynı cümlelerle ifade ettiler. Bunlara benzer şekilde Mustafa Kemal'in de demeçleri olmuştur. Avrupa medeniyetine esaslı bir karşı duruş hemen hiçbir kanatta yoktur. Herkes 'Avrupacı'dır, belki ne kadar Avrupacı olunması gerektiği noktasında süzgeçler/düzemler farklıdır. Bu noktada da aydınlar arasında ayrışmalar olmuştur. Celal Nuri *İçtihad*'daki bir yazısında Avrupa'nın sadece ilmini, sanatını ve silahını almak gerektiğini söyleyerek bunun haricinde Avrupa'ya husumet gösterilmesini savunur. Buna karşı çıkan Abdullah Cevdet, medeniyetin bir bütün olduğunu, 'Avrupa'nın gülüyle dikeniyile alınması gerektiğini' söyler. Bundan sonra arası açılan iki batıcı yazar münakaşaya *İçtihad* ve *Hürriyet-i Fikriye* arasında devam eder. Tartışmaya Süleyman Nazif, Peyami Safa ve Rıza Tevfik ile daha pek çok isim katılır.

Modernleşmenin önemli alanlarından kadın, aile ve çocuk meselesi Tanzimat'tan müdevver konulardandır. İlk kadın, aile ve çocuk dergileri 1870'lerde yayımlanmıştır. II. Abdülhamid döneminde yayımlanan kadın ve çocuk dergileri II. Meşrutiyet'ten fazladır. En yetkin kadın yazarlar da bu dönemde yetişmiştir. Ancak II. Meşrutiyet döneminde feminizm, Avrupa ve İslâm'da kadın meselesi tartışılmaya başlanmıştır. Kadın sorunlarının tartışılmasına *Sebilü'r-Reşad*'ın kadın yazarları da katılır. Dergilerde *Nisâiyât köşesi* yer alır. *İçtihad*, *Kadınlar Dünyası Sıyânet Risalesi*, *Kadınlık*, *Serbest Fikir*, *Sebilü'r-Reşad* ve *İslâm Mecmuası* en çok tartışmaların yapıldığı dergilerdir. Kadın yazarlardan Şair Nigar, Fatma Âliye, Lâli ve LV(rumuz) *İçtihad*'da, Fatma Latife ve Fatma Zehra, Aişe Makbule, Aişe Meliha, Muhsine *Sebilü'r-Reşad*'da, Halide Edib de *Türk Yurdu*'nda seslerini yükseltirler. Ancak kadın konusunu kadınlardan çok erkekler tartışır. II. Meşrutiyet feminizmi ve kadın hareketleri Avrupa'daki benzerlerine nazaran hayli sönük ve kötü bir kopya gibidir. Osmanlı

aydınlarınca kadın meselesinin aslında bir erkek meselesi olduğu dillendirilir. Rıza Tevfik *İçtihad*'da, tesettür ve kadın meselesinin toplumsal olduğunu, örtünmeye dâir Kur'an'da bir şey görmediğini belirtir. Tarihi araştırmalara göre bedevî Araplarda, Kırgız Müslümanlarında ve daha bir çok İslâm toplumlarında bu âdetin olmadığını, bizim bunu- uzun yaşamak amacıyla- Bizans'tan aldığımızı, kezâ Orta çağda Hıristiyanlarda da örtünme olduğunu, Çinlilerde kibâr-ı sınıf kadınların hâla yabancılarla görünmediği iddia eder. Bu tartışmalara Celal Nuri, *Kadınlarımız'ı*, Ahmed Cevat Emre, *Bizde Kadın'ı* yazarak katılır. Abdullah Cevdet "*Kadınlarda Gaye-i Hayat*" yazısında geleneksel kadına bakış zihniyetini ortaya koyar. Batıcı yazar, kadının en önemli görevi anne olmaktır der. Cevdet'in *Mehtab*'da yayımladığı "*Tesettür Meselesi*" başlıklı yazısıyla, bu günlere kadar bitmeyecek bir tartışma başlamıştır. *Sırat'ı-Müstakim* bu yazıya "*Tesettür-i Nisoân*" hakkında bir yazıyla karşılık vermiş, *Mehtap* ve yazının sahibi hakkında 'hissiyât-ı İslâmiyeyi cerihâdar' etmekten suç duyurusunda bulunmuş ve dergi kapatılmıştır. *Sebilü'r-Reşad*'da söylenilenlere cevap vermeyi kendine görev bilen Kılıçzâde Hakkı, tesettür meselesini "*tamamen hallolunmadıkça bitmeyecek bir mesele*" olarak görmüş ve örtünmenin kadın ve toplum için zararlarını sıralamıştır. Halil Fahreddin ve İzmirli İsmail Hakkı, "*Tesettür Meselesinin Tarîk-i Halli*" başlığıyla ona bir dizi cevap yazmıştır. Bu süreçte Hacı Zihni'nin *Meşâhîrî'n-Nisa*'sına atıflar yapılmış, İslâm tarihinden âlime, hâkime ve lider kadınlar örnek gösterilmiştir. İsmail Gaspiralı da Bahçesaray'da *Tercüman* gazetesi ile İstanbul'daki tartışmalara katılmıştır.

Kadınlarla ilgili tartışma alanlarından biri de çok eşlilik (taaddüd-i zevcât) olmuştur. *Sebilü'r-Reşad*'dan Aksekili Hamdi ile *İslâm Mecmuası*'ndan Mansurizâde Said uzun bir tartışmaya girişmiş, konuya başkaları da katılmıştır. Kadınlarla ilgili boşanma, toplum hayatında çalışma, eğlence yerlerine kadınların da gitmesi, kadının tek başına sokağa çıkması, ekonomi ile uğraşması, tanışarak evlenme, medenî nikah yaptırma ve şahitlik müessesesinin kaldırılması, çocuk bakımında anne ve babaya düşen görevler en önemlisi de Avrupa medenî kanunun alınması yolunda tartışmalar ve teklifler yapılmıştır. Her yönüyle, toplumsal değişimin önemli bir göstergesi olan kadınlar üzerine II. Meşrutiyet döneminde yapılan tartışmalar bu günle kıyaslandığında daha yüksek bir entelektüel seviye gösterir.

II. Meşrutiyet'in önemli tartışma alanlarından diiri de dil ve dilde sadeleşme-dir. *İçtihad*'da Hüseyin Kazım Kadri, *Türk Lisanlarının Tevhidi* başlıklı uzun yazı dizisinde geniş alanlarda konuşulan Türkçenin ortak bir lügatinin oluşturulmasını savunur. Buna *Türk Yurdu* yazarlarından da destekler gelmiştir. Ufalı Toktamış, Akçura, Gökalp, Celal Nuri Türk dilinin sadeleştirilmesini ve halkın anlayabileceği bir dili savunmuşlar ama bunu dergi ve gazetelerine yansıtamamışlardır. Nuri, dil sadeleşmesi konusunda 'lisanın muhafazakârlıkla terakkî edeceğini belirterek, lisanı fazla liberalizmin dekadans tedennî, tefessüh demek olduğunu' belirtmiştir. *Türk Yurdu* ve *Hürriyet-i Fikriye*'de Süleyman Paşa ile Recaiâde Ekrem arasında Osmanlıca-Türkçe tartışması yapılır. Recaiâde mevcut lisanı Osmanlıca değil Türkçe denilmesinin doğru olacağını kabul etmiştir. Âkif *Sebilü'r-Reşad*'ın ilk yazısında âdeti bir dil manifestosu yayımlamıştır. İlgili yazıda, derginin dil ve edebiyat politikasını açıklamış 'Türkçe', 'yerli olmak', 'yerli edebiyata sahip çıkmak', 'dilini şivesine önem vermek', 'halk için yazı yazmak' gibi özellikleri ön plana çıkarmıştır. Bütün süreli yayınlarda, terimler ve imlâ, lügat, dinî dil ve alfabe konusuna yer verilmiştir. Alfabenin ıslaha muhtaç olduğu hemen herkes tarafından kabul edilirken, Batıcılar bir an önce Latin

alfabesini almaktan başka çare olmadığını savunmuşlar, hatta öncü çalışmalar yapmışlar, geleneksel modernizmi savunanlar ise, Arap alfabesinde sıkı bir ıslahın yapılmasını önermişlerdir.

Eğitim alanında II. Meşrutiyet'te büyük adımlar atılmış, sistemde ve eğitim felsefesinde değişimlere gidilmiştir. Cumhuriyet inkılaplarından Tevhid-i Tedrisat 1911'de tartışılmaya başlanmıştır. İlk, orta ve yüksek eğitimde yeni düzenlemeler yapılmıştır. Hepsinden önemlisi bu dönemde fikrî düzeyi yüksek çok sayıda çocuk, genç ve yetişkinlere yönelik eğitim dergisi çıkarılmıştır. *Muallim Mecmuası*, *Talebe Defteri*, *Şebab*, *Tedrisat Mecmuası*, *Terbiyet-i İbtidaiye Mecmuası*, *Yeni Fikir*, *Mir'at-ı Maarif* bunlardan bazılarıdır. II. Meşrutiyet Dönemi Eğitim Hareketlerini Mustafa Ergün'ün tezinden izlemek mümkündür.

Din, terakki, tedenni, medeniyet, maarif, fen, fünûn vb. kavramlar dönemin en zengin, heyecanlı ve karmaşık tartışma alanları arasında yer alır. Avrupa'dan ithal düşünce akımları, pozitivism, materyalizm, Darwinizm ve sosyal Darwinizm aydınların bocaladıkları bilinçli bilinçsiz bolca çevirinin yapıldığı ve Şerif Mardin'in ifadesiyle Avrupa'nın yeni sosyal nazariyeleri karşısında âdeta şaşakaldıkları bir dönem olmuştur. Materyalizm ve anti-materyalizm tartışmasında da saflaşmalar olmuştur. Rıza Tevfik, Abdullah Cevdet, Kılıçzâde Hakkı, Celal Nuri pozitivist ve materyalist felsefe tarafında yer alırken, Şehbenderzâde Filibeli, Ahmed Naim, Ferid Kam, Manastırlı İ. Hakkı, İzmirli Hakkı, İsmail Fennî gibi aydınlar materyalizme karşı reddiyeler yazmışlardır. II. Meşrutiyet aydınlarının felsefe ve düşünce akımları noktasındaki tartışmaları, üzerinde çok durulmayan önemli alanlardan biridir. Buna karşın, Orhan Okay'ın *Beşir Fuad ve Ahmed Midhat Efendi* monografisi öncü olmak üzere, Mehmet Akün'ün, *Materyalizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri*, Murtaza Korlaelci'nin *Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi*, Abdullah Kaygı'nın *Türk Düşüncesinde Çağdaşlaşma'sı*, Neşet Tokun'un, *Türkiye'de Antimateryalist Felsefe'si* ve Atila Doğan'ın, *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm* çalışmaları temel kaynaklardır. Tanzimat ve II. Meşrutiyet dönemlerindeki bunlar ve benzeri konuların geniş bir şekilde tartışıldığı önemli kaynaklardan biri de 2009'da Bedri Gencer imzasıyla yayımlanan *İslâm'da Modernleşme'* dir.

100. Yılında II. Meşrutiyet

Buraya kadar entelektüel mirası anlatılan modern Türkiye tarihinin son derece önemli olayının yüzüncü yılı dolayısıyla 2008 yılı içinde bir dizi etkinlik gerçekleştirildi. Ancak bu etkinliklerin asla yeterli olduğu söylenemez. Sınırlı bir akademik çevrenin dışında neredeyse hiçbir yankı uyandırmamış, toplumsal hayatın farklı alanlarında hiçbir yansımazı olmamıştır. Osmanlı'nın yedi yüzüncü yılı kutlamaları bile II. Meşrutiyet'in yüzüncü yılı kutlamalarından çok daha geniş bir düzlemde ve sahiplenme ile gerçekleşmişti. Bu yıldönümünün böylesi sönük bir havada gerçekleşmesinde, resmî tarih yazımı ve geçmiş ile hesaplaşma zihniyetinin doğrudan bir ilgisinin olduğu varsayılmaktadır. Buna karşın sınırlı çevrelerden II. Meşrutiyet'in yüzüncü yılını anma adına, kitap, dergi, sempozyum, kongre, seminer, sergi ve TV ve radyo programları yapılmıştır. Bunların başında, kalıcı, detaylı ve farklı özellikleri olması yönüyle kitaplar gelmektedir.

II. Meşrutiyet'in entelektüel mirası adına Yapı Kredi Yayınları ve Aygaz işbirliğiyle hazırlanan *II. Meşrutiyet'in İlk Yılı* adlı eser, yazı ve görsel kaynak açısından

zengin bir derlemedir. Bu prestij kitabının hazırlığını Mete Tunçay, Nuri Akbayar, Raşit Çavaş, Yücel Demirel, Bahattin Öztunçay yapmışlardır. Kitapta yer alan yazıların yetkin isimlere verilmediği ve dolayısıyla bolca ve basit yanlışların yer aldığına yönelik eleştiriler yapılmıştır. Anma kitaplarından bir diğeri, Pınar yayıncılıktan çıkan ve editörlüğünü Asım öz'ün yaptığı *Yüzüncü Yılında II. Meşrutiyet* kitabıdır. Eserde II. Meşrutiyet üzerine farklı açılardan akademik çalışmalar yapanların yazıları bir araya getirilmiştir. Bu yazılar daha çok, II. Meşrutiyet döneminde Batılılaşma fikir hareketleri, kadın, aile, eğitim, anayasa, özgürlük, siyasi partiler, ideolojiler ekonomi vb. konularda geniş bir bibliyografya vermekte ve yeni yorumlar getirmektedir. Eserde döneme ilişkin görsel malzemeler de kullanılmıştır. Yine, aynı isimle Yeni İnsan yayınevi tarafından bir derleme daha yayımlanmıştır. *Yüzüncü Yılında II. Meşrutiyet* başlıklı kitapta, Hüseyin Tuncer, Dursun Dilek, Mustafa Oral, Nesime Ceylan, Veli Kalkan, Güçlün Yapıcı, Arif Pamuk, Halil Akkurt'un yazıları yer almıştır. Burada daha çok, tarih ve siyaset eksenli yazılar toplanmıştır. II. Meşrutiyet döneminde tarih yazımı, kadın hareketleri, hükümet, Jön Türkler ve edebiyat başlıklı yazılar vardır.

Yüzüncü yıl dolayısıyla yayımlanan diğer bir kitap da Yusuf Çağlar'ın hazırlığını yaptığı *II. Meşrutiyet, Kanun-ı Esasi'den Askerî Müdahaleye*, başlıklı eserdir. II. Meşrutiyet'in yüzüncü yılı münasebetiyle Zaman gazetesinde 2008'in yaz aylarında yayımlanan yorumların bir araya getirilmesinden müteşekkildir. Derlemede konunun önde gelen uzmanlarından M. Şükrü Hanioglu, Ahmet Turan Alkan, Herkül Milas ve Alev Alatlının oldukça yoğun birikimli yorumları yer almıştır. Sacit Kutlu tarafından hazırlanan ve ikinci baskısı İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları'nda yayımlanan, *Didar-ı Hürriyet Kartpostallarla İkinci Meşrutiyet 1908-1913* dönemin görsel tarafıyla ilgili oldukça önemli bir kaynak durumundadır. Anma kitapları içerisinde Eren yayınevinden çıkan *İkinci Meşrutiyet'in İlanınının 100 üncü Yılı: 100th Anniversary of the Restoration of the Constitution*, adlı çeviri eser görsel yönüyle önemlidir.

II. Meşrutiyet'in yüzüncü yılı anısına birçok tarih, bilim, sanat, düşünce ve edebiyat dergisi 2008 yılı yaz aylarına gelen sayılarını 'II. Meşrutiyet özel dosyası' olarak çıkardı. Bunların başında *Doğu Batı* dergisi gelir. 45 ve 46. sayılarını II. Meşrutiyet konusuna ayırmış ve alanın en önde gelen araştırmacılarının yepyeni bilgi ve yorumları bir araya getirilerek II. Meşrutiyet araştırmacıları ve meraklıları için temel bir başvuru kaynağı olmuştur. Yine nitelik, uzmanlık ve önem bakımından *Doğu Batı* ile benzer özellikleri taşıyan *Dîvân İlmî Araştırmalar* dergisi 24. ve 25. sayılarını *Meşrutiyet* dosyası yapmıştır. Burada da çok uzun ve akademik metinlere yer verilmiştir. *Türkiye Günlüğü* dergisi de 94. sayısını II. Meşrutiyet dosyası olarak okuyucularına sunmuştur. Bundan önceki dergiler için serdedilenler aynıysa *Türkiye Günlüğü* için de geçerlidir. Cumhuriyet döneminin en uzun süreli özel edebiyat dergilerinin başında gelen *Türk Edebiyatı* dergisi 417. sayısını II. Meşrutiyet özel sayısı olarak hazırlamış ve daha çok dönemin edebiyat ve siyaset ilişkilerini ön plana çıkaran araştırma, röportaj ve şiir ve edebî metinlerini bir araya getirmiştir. Türk dergiciliğinin tartışmasız en uzun süredir yayımlanan dergisi *Türk Yurdu* da 251. sayında II. Meşrutiyet'i dosya konusu yapmıştır. Bilindiği üzere *Türk Yurdu* II. Meşrutiyet senelerinde 1911'de yayımlanmaya başlamış ve o dönemin en önde gelen bir yayını olmuştur. Popüler tarih yazımının önde gelen dergilerinden *Toplumsal Tarih* de 175. sayısını II. Meşrutiyet'in karmaşalarına ayırmıştır. Burada Aykut Kansu'nun yazıları ön plandadır.

II. Meşrutiyet'in yüzüncü yılı dolayısıyla ulusal gazetelerde seri yazılar yayımlanmıştır. Ulusal gazetelerden *Zaman* ve *Radikal* konu hakkında en çok yazı yayımlayanların başında gelmiştir. *Radikal*'de Aykut Kansu oldukça geniş sayılabilecek bir içerikle dokuz hafta devam eden diziyi kaleme almıştır. *Zaman* gazetesinde ise M. Şükrü Haniyoğlu iki hafta, Ahmet Turan Alkan da üç hafta konuyla ilgili yazı dizilerini kaleme almışlardır.

Yüzüncü yıl anısında kitap ve dergi yayımlarının dışında önemli katkılardan biri de II. Meşrutiyet'in farklı yönlerinin tartışıldığı, *Kongre, sempozyum, seminer, söyleşi ve toplantılar* olmuştur. Bu noktada II. Meşrutiyet'in önemi karşısında, kesinlikle yeterli sayıda ve katılımda gerçekleştiği düşünülürse de 'durumu kurtaran' akademik faaliyetler yapılmıştır. Katılım ve program genişliği bakımından farklı büyüklükte elli'nin üzerinde faaliyetten söz edilebilir. Bunların başında 7-8 Mayıs 2008 tarihinde *IRCICA 100. yılında II. Meşrutiyet* başlıklı uluslar arası, katılım ve konu bakımından geniş bir sempozyum düzenlemiştir. Bundan kısa bir süre sonra Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1908-2008 *Jön Türk Devriminin 100. Yılı* başlığıyla iki gün süren ve uluslar arası bir sempozyum yapmıştır. Bu faaliyete de hayli yabancı araştırmacı katılmıştır. Bunlara benzer şekile 2008 yılı içinde II. Meşrutiyet anısında, Kadir Has Üniversitesinde, *İlanının 100. Yılında II. Meşrutiyet* başlıklı bir sempozyum, Hacettepe Üniversitesi'nde Mehmet Öz'ün başkanlığında Ali Birinci, Ahmet Turan Alkan, Aykut Kansu ve Mehmet Özden'in katıldığı *100. yılında II. Meşrutiyet* konulu bir panel düzenlenmiştir. Fatih Üniversitesi'nde *100. Yılında Osmanlı Topraklarında Meşrutiyet* konulu bir seminer yapılırken, Marmara Üniversitesi'nde de *100. Yılında II. Meşrutiyet* başlıklı ve hayli geniş katılımlı bir sempozyum düzenlenmiştir. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Araştırma Merkezi ve Avrasya Enstitüsü tarafından *II. Meşrutiyetin 100. Yılı Münasebetiyle Eskiçağdan Günümüze Yönetim Anlayışı ve Kurumlar* konulu seminer yapılırken, Yıldız Teknik Üniversitesi'nde Meşrutiyet'in 100. yılı adına düzenlenen bir seminerde *Meşrutiyet ve Sanat* konusu üzerinde durulmuştur. Galatasaray Üniversitesi'nde Tarih Vakfı ve Güllü Aybar işbirliğiyle *Mehmet Ali Aybar'ı Anma Sempozyumları'nın* on ikincisi düzenlenmiştir. 2008'in aynı zamanda Aybar'ın doğumunun 100. yılına denk gelmesi vesilesiyle *II. Meşrutiyet ve Aybar'ın Doğumun 100. Yılında Demokrasi, Toplumsal Dönüşüm, Sol* konulu bir sempozyum yapılmıştır. Türk Ocakları, İstanbul Şubesi tarafından *II. Meşrutiyet'in 100. yılında Osmanlı Coğrafyasında Milliyetçilik Hareketleri* başlıklı bilgi şöleni, Bilim Sanat Vakfında *Yüzüncü yılında II. Meşrutiyet* konulu farklı toplantılar ve Toplumsal Araştırma ve Eğitim Merkezi, *100. yılında II. Meşrutiyet* konulu bir sempozyum düzenlenmiştir. Etkinliğe alanın önde gelen isimleri katılmışlardır.

II. Meşrutiyet'in yüzüncü yılı etkinlikleri çerçevesinde *1908 İhtilâline Doğru Osmanlıların Paris'i* başlıklı sergi, Osmanlı Bankası Müzesi'nde açılmış ve François Georgeon tarafından gerçekleştirilen *Jön Türkler'in Paris'i* adlı 45 dakikalık belgeselin de izlendiği sergi, 31 Aralık 2008 tarihine açık kalmıştır. Yine bu minvalde, Vehbi Koç Vakfı'nın desteklediği önemli sergilerden biri Sadberk Hanım Müzesi'nde açılmıştır. *II. Meşrutiyet'in ilanının 100. Yılı* konulu sergide dönemin görsel malzemeleri sergilenmiştir.

Konuyla ilgili 2008 yılında yapılan etkinliklerden biri de TV programları olmuştur. Sencer Film tarafından yapılan, Celal Kazdağlı ve Ali Birinci'nin danışmanlığında çekilen ve TRT 1 ve TRT 2'de yayımlanan *100. Yılında II. Meşrutiyet* konulu 9 bölümlük belgesel konuyu hakkıyla ve bütün detaylarıyla ele alan bir TV yapımı

◆ Mustafa Gündüz

olmuştur. Bu belgeselde II. Meşrutiyet siyasî özellikleri, hadiseleri ile anlatılmış ancak dönemin kültürel ve fikrî gelişmeleri üzerinde fazla durulmamıştır. Temmuz 2008’de yayımlanan, Şükrü Hanioglu’nun danışmanlığında ve sunumuyla hazırlanan dört bölümlük *Paris’ten Manastır’a, İnkılâb-ı Azim* adlı belgesel ise, son derece yoğun ve doyurucu bir içerikle izleyenler ve dinleyenlere sunulmuştur. II. Meşrutiyet’in yüzüncü yılı etkinliklerine TRT’nin dışında diğer TV kanallarının neredeyse hiç itibar etmediği görülmüştür. Ancak KanalA, Kanal 7 ve CNN Türk kanallarında birkaç kez kısa oturumlu konuşmalar yapılmıştır. Böylece Türk tarihinin son derece önemli bir olayı olan II. Meşrutiyet’in yüzüncü yıl dönümü sönük bir şekilde uğurlanıp gitmiştir.

Kaynakça

(Burada sadece metin içinde geçen kaynakça bağlaçlarının açıklamalarına yer verilmiştir. Yazıda yararlanılan kaynaklar metin içinde zikredilmiştir).

Ahmed Muhiddin, **Modern Türklükte Kültür Hareketi**, (Yayına Haz.: Suat Mertoğlu), İstanbul: Küre Yay., 2004.

Gündüz, Mustafa. **II. Meşrutiyet’in Klasik Paradigmaları, Türk Yurdu, İctihad ve Sebilü'r-Reşad’da Toplumsal Tezler**, Anlara: 2007.

Karpat, Kemal H. **İslâm’ın Siyasallaşması, Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Devlet, Kimlik, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması**, (Çev.: Şiar Yalçın), İstanbul: İst. Bilgi Üniversitesi. Yay., 2005.

Mardin, Şerif. "Yeni Osmanlı Düşüncesi", **Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce, (Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi)**, C.1, İstanbul: İletişim Yay., 2002.

Şentürk, Recep. **Türk Düşüncesinin Sosyolojisi, Fıkıhtan Sosyal Bilimlere**, İstanbul: Etkileşim Yay., 2008,

Tunaya, Tark Zafer. **Amme Hukukumuz Bakımından İkinci Meşrutiyetin Fikir Cereyanları**, İstanbul: 1948, (Basılmamış Doçentlik Tezi).

INTELLECTUAL LEGACY OF SECOND CONSTITUTIONAL PERIOD'S IN THE HUNDREDTH ANNIVERSARY

Mustafa GÜNDÜZ*

Abstract

The Declaration of Second Constitutional Monarchy in 1908 is one of the most important events in the Turkish political, social and cultural life. This event is known as a revolution. After this time, state and social life developed different area and in the way of modernization has been significant way. Besides fundamental changes in state administration press, army, education, health and communication mechanism has begun to change radically. This change has created the infrastructure of modern Turkey Republic. Although the researches are done on a different wing Second Constitution, researches that covering of aspects of the lack of research is clear. In this paper, to understand the different aspects of second constitutional period, issues are based on academic studies on this period as a whole will be reviewed. Literature method was used in this paper.

Key Words: Late Ottoman period, Second Constitutional Monarchy, Republic, politics, economy, education, modernization, intellectual legacy.

* Assistant Dr.; Fırat University, Faculty of Education.